

Pregledni članak

321.7.01(4-69)

Primljeno: 26. lipnja 2006.

Političko-kulturalni preduvjeti demokratizacije

PERO MALDINI*

Sažetak

Problemi demokratske legitimacije i nedjelotvornost demokratskog sustava bitna su obilježja postsocijalističkih društava unatoč njihovoj normativno-institucionalnoj demokratskoj konstituciji. Socio-ekonomski uvjeti bitni su razlozi otežane demokratizacije, no čini se da su sociokulturni činitelji (osobito obrasci dominantne političke kulture) ključne determinante održanja i razvoja demokratskoga političkog sustava. Tranzicijska društva obilježava razvojni diskontinuitet. Normativno-institucionalne i kulturološke promjene imaju različitu dinamiku i ne odvijaju se paralelno. Ta nepodudarnost dovodi u pitanje legitimitet i uspjeh demokratske konsolidacije. Taj interakcijski odnos političke kulture i političkog sustava (strukture) okvir je razmatranja najvažnijih političko-kulturalnih preduvjeta demokratizacije. U članku se razmatraju sociokulturna obilježja tranzicije, narav kulturalnih promjena (vrijednosne promjene i institucionalno učenje), političko povjerenje, legitimitet, svojstva građanske političke kulture, odnos prema moći i autoritetu, politička participacija, uloga političkih elita, sociokulturni aspekt ekonomskog razvoja te interes za politiku.

Prevladavanje karakteristične nepodudarnosti kulture i strukture odvija se poglavito kao transformacija sociokulturnih preduvjeta, odnosno kao demokratska resocijalizacija (kroz procese vrijednosne promjene i institucionalnog učenja). Pokazuje se da je demokratska konsolidacija bitno određena tom sociokulturnom transformacijom. Sociokulturni uvjeti, odnosno političko-kulturalne pretpostavke, ključan su pretkazatelj uspjeha demokratizacijskog procesa. Osim primijenjenih vrijednosti demokracije i opredijeljenosti građana za njih, demokracija zahtijeva i aktivno građanstvo, pa se proširenje građanske participacije postavlja kao glavni cilj te transformacije.

Ključne riječi: politička kultura, politička struktura, demokratizacija, tranzicija, legitimitet, političko povjerenje, participacija

* *Pero Maldini*, viši asistent na Sveučilištu u Dubrovniku.

Uvod

Uspostava demokratskih poredaka u nekadašnjim autoritarnim socijalističkim društvima označila je velike društvene, političke i kulturne promjene u njima i istaknula važnost i vitalnost demokracije. Opća prihvaćenost demokracije u različitim društvima, ali i velike razlike u demokratskim dosezima među postsocijalističkim poredcima, otvaraju pitanja o kulturalnim preduvjetima same demokracije kao i društava koja ju implementiraju i razvijaju.

Tranzicijska društva izrazito su heterogena. Različita su međusobno, ali različitosti egzistiraju i unutar svakoga pojedinog društva. Zajednički im je proces demokratizacije koji se u svakom konkretnom društvu odvija drukčije i s različitim uspjehom. Brojna tranzicijska društva obilježena su društvenim promjenama koje ne korespondiraju s proklamiranom demokratskom preobrazbom. Umjesto procesa transformacije i demokratske konsolidacije u tim društvima često nalazimo nedemokratsku političku praksu s određenim retrogradnim procesima suprotnima demokratskoj preobrazbi društva. Iskustva tranzicijskih društava upućuju na to da normativno-institucionalna demokratska konstitucija nije dovoljna da bi politički sustav bio demokratski, budući da u brojnim formalno demokratskim sustavima egzistiraju doista nedemokratski politički odnosi. Te činjenice upućuju na to da tranzicija nije jednoznačan i predvidljiv proces društvenog razvoja koji nužno vodi demokratskom poretku.

Pitanja demokratske legitimacije i djelotvornog funkcioniranja demokratskog sustava postavljaju se kao ključna u procesu demokratske konsolidacije postsocijalističkih društava. Činjenica je da su socioekonomski činitelji poput ekonomske razvijenosti i društvene moderniziranosti nužni za uspjeh demokracije (Inglehart, 1977., Inglehart, 1995., Inglehart, Abramson, 1994., Huntington, 1991.). No, jednako kao i sama normativno-institucionalna demokratska konstitucija, za uspjeh demokratizacijskog procesa nisu dovoljni niti daju odgovore na pitanja o razlozima demokratizacijskog (ne)uspjeha konkretnih društava.¹

Čini se da su sociokulturni činitelji, kao što su društvene vrijednosti i obrasci dominantne političke kulture, ključne determinante pojave, razvoja i opstojnosti demokratskoga političkog sustava. Na to upućuju i brojna istraživanja o relativnim uspjesima i neuspjesima demokracije u različitim dru-

¹ Primjerice, zašto su neka postsocijalistička društva početno nižega ekonomskog stupnja znatno dalje odmaknula u procesima tranzicije od onih s višim početnim ekonomskim stupnjem gdje je uspostavljen kvazidemokratski autoritarni poredak? Ili zašto brz i snažan ekonomski razvoj nije uvjetovao demokratske promjene u nekim tradicionalnim i izrazito autoritarnim društvima (npr. zemlje izvoznice nafte, neke istočnoazijske industrijske zemlje)? Izvjesno je da su upravo sociokulturni, a ne ekonomski i politički činitelji uvjetovali tu situaciju.

štivima u odnosu prema njihovoj kulturalnoj tradiciji.² Stoga bi strukturalna i kvalitativna analiza odnosa političke kulture i političkog sustava³ mogla upućivati na bitnu ovisnost procesa demokratizacije o političko-kulturalnim preduvjetima.

Teorijski okvir

Demokratska normativno-institucionalna konstitucija je minimum bez kojega demokratski poredak nije moguć. No, pokazuje se da razvoj stabilne demokracije ne ovisi samo o strukturama države i politike, nego i o subjektivnim orijentacijama građana prema političkom sustavu, odnosno o *političkoj kulturi*.⁴ Tako demokraciju možemo promatrati kao konzekvenciju međuodnosa *političke strukture*⁵ i *političke kulture*. Ako ne postoji njihova

² Usp. Almond, Verba, 2000., Dalton, 2006., Diamond, 1999., Eckstein, 1992., Fuchs, Roller, 1998., Huntington, 1991., Huntington, 1996., Jacobs, Müller, Pickel, 2003., Pye, 1965., Pye, 2003., Verba, 1965., Vujčić, 2001.

³ Od 1981. istražujući *World Value Survey*, Inglehart je iznio nove dokaze o podudarnosti između proširenih političkih stavova i demokratske stabilnosti. Putnam je 1993. istražujući razvoj regionalnih vlada u Italiji još impresivnije posvjedočio u korist kulturalne teorije. Ustvrdio je da je kulturna tradicija istraživanih regija umnogome suprotstavljena: kooperativnom političkom stilu sjevera suprotna je hijerarhijska tradicija juga, a to je pak najmoćniji pretkazatelj performansi njihovih političkih vlasti. Štoviše, Putnam je pokazao da su kulturalni faktori znatno utjecajniji od ekonomskih razlika među regijama te da kulturni obrasci izražavaju povijesne matrice građanskog udruživanja.

⁴ Konceptom političke kulture povezuje se psihološki aspekt (politički stavovi, političke orijentacije i na njima temeljeno ponašanje i društveno djelovanje kao obilježja pojedinca) i sociološki aspekt (društvene implikacije političkih stavova, političkih orijentacija i njihov utjecaj na pojedinca). Njime se ostvaruje sinteza kolektivnoga povijesnog naslijeđa političkog sustava i osobnog političkog naslijeđa i iskustva pojedinca kao pripadnika tog društva. Politička kultura tako predstavlja i objašnjava subjektivnu stranu politike. Politička kultura kao niz društvenih vrijednosti, uvjerenja i stavova o političkom sustavu (procesima i objektima) i njegovu funkcioniranju, određuje političko ponašanje i političke odnose među društvenim akterima. Odatle proizlazi distinkcija između subjektivnog aspekta političke kulture (vrijednosti, vjerovanja i stavovi) i objektivnog aspekta političke kulture (političko ponašanje socijalnih aktera).

⁵ Struktura demokratskog sustava sadržava i odgovarajuće obrasce i uloge (procedure) koje su u različitim odnosima u proizvodnji kolektivno obvezujućih odluka. Klasična funkcionalistička teorija opisuje institucije kao skup uloga (funkcija) koje su od strateške važnosti za društveni sustav. Institucionalni obrasci okosnica su društvenog sustava. Oni definiraju liberalnu demokraciju kao institucije reprezentacije i stranačkog natjecanja, što je regulirano zakonima. No, osim tih legalno formaliziranih uloga, demokracija djeluje u skladu s "neformalnim pravilima" koja vrijede u društvu i koja podupiru društveni akteri, odnosno u skladu s političkom kulturom društva. Odatle proistječe razlikovanje između normativno-institucionalno utemeljene demokracije i stvarne djelotvornosti demokratskog poretka. Odnos institucionalno-normativnog poretka demokracije prema stvarnom političkom djelovanju pokazuje nam u kojem opsegu djelovanje društvenih aktera zadovoljava zahtjeve institucionalnog i normativnog poretka. Stoga

dostatna podudarnost, odnosno ukoliko politička kultura ne podupire demokratski sustav, utoliko su umanjene mogućnosti da se taj sustav održi i uspije kao demokratski. To nas dovodi do jedne od ključnih relacija: odnosa političke kulture i političke strukture (političkog sustava). Koliko je kultura determinanta strukture, taj odnos jednako djeluje i obratno, pa je stoga primjerenije te dvije varijable razmatrati u okviru složene međusobne interakcije nego kao zavisnu i nezavisnu varijablu.

Politička kultura demokracije može biti određena na dvije razine. Prva razina su strukturalno relevantne vrijednosti koje su kodificirane društvenim normama (zakonima). Druga razina je uvjerenje društva da te vrijednosti primijeni. Za obje je razine zajedničko opredjeljenje za te vrijednosti koje su zapravo središnje za koncepciju političke kulture. Politička kultura demokracije stoga sadržava primijenjene i institucionalizirane vrijednosti (gdje vrijednosti predstavljaju poželjni tip demokracije). Rečeno za političku kulturu vrijedi i za političku strukturu. Prva razina političke strukture su uloge koje su ujedinjene društvenim normama (zakonima). Ta razina predstavlja primijenjenu političku strukturu. Onoliko koliko je ta struktura legitimirana od društva, toliko je politička struktura institucionalizirana. Politička struktura demokracije sukladno tome sadržava primijenjene i institucionalizirane uloge. Te uloge predstavljaju normativna očekivanja koja se tiču djelovanja političkih aktera.

Veliko je značenje te relacije u analizi tranzicijskih društava. Naime, riječ je o društvima razvojnog diskontinuiteta koja obilježuje normativno-institucionalna promjena i kulturološka promjena. Svaka od tih promjena ima vlastitu dinamiku koja, po pravilu, u mnogočemu ne korespondira s onom drugom. Kultura i struktura ne mijenjaju se paralelno: kad jedan institucionalni ustroj nestane i drugi se uspostavi, stari kulturni obrasci još dugo nakon toga djeluju, po pravilu ne korespondirajući s promjenama i zahtjevima novog sustava. Nova se struktura tako ne može konsolidirati jer građani djeluju sukladno starim kulturnim obrascima. Nepodudarnost kulture i strukture pojavljuje se kao glavni problem tranzicijskih društava budući da dovodi u pitanje demokratski legitimitet i uspjeh demokratske konsolidacije, u nekim slučajevima čak i opstojnost demokratskog poretka. Taj odnos označuje i okvir za razmatranje temeljnih kulturalnih preduvjeta demokratizacije, a koje ćemo ovdje pokušati ocrtati. Naša je pretpostavka da se prevladavanje te karakteristične nepodudarnosti kulture i strukture odvija poglavito kao transformacija upravo tih sociokulturnih preduvjeta, odnosno kao proces demokratske resocijalizacije. Slijedom toga, demokratska je konsolidacija bitno određena tom sociokulturnom transformacijom.

se stupanj suglasnosti između institucionalnih normi i društvene realnosti može odrediti kao kriterij za djelotvornost demokracije.

Političko-kulturalni preduvjeti

Tranzicija poimana kao razdoblje između propasti starog sustava i učvršćenja novoga, demokratskog sustava ispunjena je transformacijskim procesima. No, društvenu stvarnost tranzicijskih društava može obilježivati i stanje, a ne nužno kretanje, u stanovitom stupnju i regresija, ne samo društveni napredak. Za vrijeme trajanja tranzicije pravila političke igre nisu posve definirana, tako da konsolidacija demokratskog sustava nije uvijek izvjestan ishod tranzicijskih promjena (Edwardsen, 1997.: 213, Inglehart, 1995.: 379-380, Linz, Stepan, 1998.: 4, O'Donnell, Schmitter, 1986.: 6). Demokratska tranzicija nužno uključuje načela liberalizacije i građanstva (osobito jednakosti, građanskih prava i individualne slobode). U suprotnom, tamo gdje je tek formalna demokratska normativno-institucionalna konstitucija jedino demokratsko obilježje, poredak u pravilu nije demokratski (zastranjuje u autokratski i populistički režim). Demokratska konsolidacija pretpostavlja realne, a ne samo normativne promjene, tj. promjene stvarnih i konkretnih društvenih struktura i društvenih odnosa.

Dakle, institucionalna konstitucija nužan je, ali ne i dovoljan, uvjet demokratskog poretka. Ti pristupi (O'Donnell, Schmitter, 1986.: 65, Huntington, 1991.: 7, Linz, Stepan, 1998.: 3-15, Dawisha, 1997.: 40-44, Parrott, 1997.: 4-8) određuju samo onaj minimum političko-institucionalnih i proceduralnih kriterija na temelju kojih se neko tranzicijsko društvo uopće može smatrati demokratskim. Shvaćanje poznate metafore “demokracija – jedina igra u gradu” (Linz, Stepan, 1998.: 5) može biti “minimalističko” ili “maksimalističko”. Sukladno minimalističkom konceptu, politički sustav se smatra konsolidiranim ako su sukobi rješavani putem demokratskih institucija, ako slijede demokratska pravila i ako relevantne političke snage to prihvaćaju. Taj koncept, međutim, zanemaruje činjenicu da je demokratska konsolidacija proces, a jednako tako i potrebu aktivne uloge građanina koji sudjeluje u politici (participacija) oblikujući tako demokratsku javnost u svrhu konstituiranja javnog interesa, definiranja društvenih ciljeva koji ostvaruju demokraciju i povećanja kontrole nad političkim elitama. Uz rečeno, maksimalistički koncept uključuje i političku potporu (čija je osnova strukturirani sustav vrijednosti građanske političke kulture) kao ključni pokazatelj konsolidiranosti demokracije (Diamond 1999.: 161-217, Dalton, 2006.: 35-76). Kad je u pitanju održivost demokracije, tu politički stavovi imaju ključnu ulogu.⁶ Naime, odgovarajuća podudarnost političke kulture i političke

⁶ Naime, ako je faza konsolidacije test novoga političkog sustava, tada glavni teret na putu demokratske konsolidacije neće nositi samo institucionalni ustroj i koncepti vladajućih elita, nego i sociokulturni uvjeti koji se tiču ukupne populacije. To ne implicira toliko stalnu aktivnu participaciju svakoga pojedinog člana društva u procesu konsolidacije koliko znači marginalizaciju snaga koje rade protiv demokratskog sustava kao i legitimitet institucionalnih struktura i djelujućih elita kroz stavovsku potporu populacije (Jacobs, Müller, Pickel, 2003., 92-93).

strukture (politička potpora demokratskom poretku) postaje bitna za daljnju egzistenciju demokratskoga političkog sustava. Određeni stupanj stabilnosti može biti dosegnut samo s podudarnošću političke kulture i demokratskog sustava. Tada teško može doći do dekonsolidacije ili sloma demokracije, takva stabilnost snaži otpor sustava prema vanjskim destabilizirajućim činiteljima koji mogu nastati u društvenim krizama.

Vrlo važno pitanje za uspostavu demokracije jest oblik tranzicije, odnosno način njezine izvedbe. Pitanje je zašto će upravo neki oblik voditi demokraciji, a neki drugi neće. Odgovor može dati kultura društva budući da različite kulture imaju različite društvene preferencije o tome kako društvo treba biti organizirano, pa tako i za oblike demokratske tranzicije. Slijedom toga, moguće je identificirati dominantnu kulturu kako bi se predvidio društveni izbor oblika tranzicije.⁷ Drugim riječima, mogu se klasificirati skupine političkih aktera u tipologiji kulturnog pripadanja što određuje osnovu za predviđanje njihovih preferencija za različite strategije tranzicije ka demokraciji (Edvardsen, 1997.: 216-217).⁸

Načela kontinuiteta i diskontinuiteta u tranzicijskim društvima ogledaju se kroz proces promjena i kroz otpor promjenama. One društvene strukture i oblici koji su zahvaćeni transformacijskim procesima razgrađuju se i nestaju ili se mijenjaju i oblikuju sukladno novim okolnostima. Nove društvene strukture reproduciraju i nove društvene odnose, a nove društvene vrijednosti potiču drukčije kulturno okruženje. No, to ne znači da sve nove društvene strukture i društveni odnosi nužno korespondiraju sa zahtjevima demokratske konsolidacije. Na sociokulturnoj razini tranzicijski proces se ogleda u nestajanju starih vrijednosti koje bivaju delegitimirane, potisnute ili jednostavno gube na svom značenju i uvjerljivosti. Istodobno, nove se vrijednosti ne stižu afirmirati niti ukorijeniti u tako kratkom vremenu, a mnoge koje se u demokraciji pretpostavljaju, zapravo još nisu ni nastale. Naslijeđeni tradicionalni obrasci i oni naslijeđeni iz socijalizma opiru se promjenama zadržavajući predgrađansku svijest, vrijednosti i obrasce ponašanja unatoč bitno drukčijem institucionalno-normativnom okruženju.

Unatoč posvemašnjoj općoj (deklarativnoj) potpori demokraciji, građanima u postsocijalističkim društvima često se teško prilagoditi novouspostavljenim demokratskim institucijama (normativnim i ekonomskim). Tako je stvarna potpora demokraciji ispod one u razvijenim demokratskim dru-

⁷ Kad je jedna kultura prevladavajuća, svoje ime pridaje ukupnom režimu. Druge kulture postoje, ali nisu toliko snažne da bi oblikovale djelotvoran izazov vladajućoj kulturi.

⁸ Oblik tranzicije definiran je određenom kombinacijom aktera (elita ili masa) i strategijom (multilateralni kompromis ili unilateralna sila), a svaki akterov izbor strategije određen je njegovom kulturnom orijentacijom. Tako se može vidjeti kako je oblik tranzicije povezan s kulturom (Edvardsen, 1997.: 225).

štivima.⁹ Naime, velik broj građana tranzicijskih društava nevoljko su liberalni demokrati. Na primjer, oni preferiraju sustav koji jamči građanska prava, ali preferiraju i sustav koji pokazuje neke od osobina socijalističke sigurnosti. Trajnost tih i brojnih drugih predgrađanskih i kolektivističkih obrazaca ima praktične implikacije na političkom i sociokulturnom planu u vidu tendencija slabe potpore demokratskim institucijama. Ponašanje građana još uvijek je više obilježeno očekivanjima djelovanja države (paternalizam) i obrascima autoritarnog i ideološkog iskazivanja političke lojalnosti, a manje individualnim angažmanom, interesno-racionalnom političkom opredijeljenošću, kompeticijom i kompetencijom, što pak bitno utječe na razinu i kvalitetu političke participacije. Činjenica što u tranzicijskim društvima ljudi teško povezuju vlastitu političku kompetenciju s političkim sustavom zapravo je i glavna razlika u odnosu na ono što nalazimo u etabliranim demokracijama. To je bitan nedostatak za demokratski razvoj budući da je demokracija bitno ovisna o doprinosu ljudi, njihovoj kompetenciji i participaciji u kontroli institucija vlasti.

Kulturalne promjene koje su nastale evolutivno (u relativno stabilnim društvenim uvjetima tijekom duljih vremenskih razdoblja) imaju drukčije posljedice od kulturalnih promjena uzrokovanih društvenim diskontinuitetom kao što je onaj što ga je označio rasap socijalizma i početak demokratske tranzicije. Naime, u prvom slučaju velika je vjerojatnost da će se daljnje kulturne promjene odvijati predvidivo, u očekivanom pravcu, dok u drugom slučaju to nije izvjesno. U uvjetima kulturalnog diskontinuiteta pojavljuje se vrijednosna anomija i relativizam (na društvenoj razini), te neizvjesnost i nesigurnost (na individualnoj razini). Slabi individualizam i osnažuju kolektivni identiteti (koji su u funkciji sociopsihološkog “utočišta”), jačaju tradicionalni (najčešće predgrađanski) obrasci (kao sociopsihološka brana pred novim i nepoznatim), pojavljuje se konformizam prema vlasti. No, kulturalna se promjena odvija i u suprotnom pravcu, tj. promjena u smislu ubrzanog prihvaćanja novih (demokratskih) vrijednosti pod utjecajem novoga normativno-institucionalnog okruženja (proces institucionalnog učenja) te utjecaja vanjskih činitelja (međunarodno okruženje).

U tranzicijskim uvjetima demokratizacija neprijeporno označuje i društvenu modernizaciju. No, klasična modernizacijska teorija ne može objasniti zašto jedno društvo odabire jedan, a ne drugi način tranzicije, odnosno zašto socijalni i politički akteri preferiraju određenu strategiju ili zašto su neka društva uspješnija od drugih i bez obzira na socioekonomske i strukturne činitelje (Edwardsen, 1997.: 212). Inglehart, između ostalog, tvrdi da se socioekonomske promjene ne odvijaju linearno ni kontinuirano, da ne utječu određene pojave na druge uvijek na isti način, nego različito, da se demo-

⁹ Usp. Rohrschneider, 2003., Jacobs, Müller, Pickel, 2003., Fuchs, Roller, 1998., Martin, 2003., Pridham, Gallagher, 2000.

kratizacija ne odvija kao “westernizacija” te da demokracija nije jedini ishod modernizacije (Inglehart, 1995.: 379-380). On smatra da se društvene promjene suvremenih društava u tranziciji ne mogu objasniti u kontekstu opće modernizacijske teorije (kao prelazak iz tradicionalnih predgrađanskih društava u industrijska i moderna društva gdje su bitni socioekonomski činitelji), nego uspostavlja postmoderna pristup (gdje su sociokulturni činitelji, tj. *vrijednosna promjena* ono bitno što određuje prelazak iz modernoga u postmoderno društvo). Razlika tih dviju vrsta promjena očituje se ponajprije u različitim vrijednosnim prioritetima (prioritete materijalne i egzistencijalne sigurnosti potiskuju prioriteti kvalitete života i samoizražavanja).¹⁰ Dinamika kulturalne promjene stoga postaje središtem modernizacijskog procesa.

Inglehartova teza o postmaterijalističkoj vrijednosnoj promjeni osigurala je najšire korišten okvir za studiranje utjecaja javnosti u razvijenim demokracijama. Inglehart temelji svoja objašnjenja vrijednosnih promjena na dvije osnovne hipoteze. Po prvoj (hipotezi o oskudici) pojedinci pridaju najveću vrijednost stvarima kojima relativno oskudijevaju (one stvari kojima ne oskudijevaju uzimaju kao dane i usmjeruju svoje želje prema onima koje im nedostaju). Po drugoj (socijalizacijskoj hipotezi) vrijednosni prioriteti pojedinca pokazuju uvjete (podjednako one u obitelji kao i šire političke i ekonomske uvjete društva) koji su prevladavali tijekom socijalizacije, odnosno formativnog razdoblja (godina mladosti) (Inglehart, 1977., Inglehart, 1990.: 56, Inglehart, Abramson, 1994.: 336, 350-351). Kombinacija objiju hipoteza daje osnovu za formiranje vrijednosti: osnovne vrijednosti pojedinca oblikovane su u ranoj životnoj dobi u reakciji spram socioekonomskih uvjeta (osobnih i društvenih) toga razdoblja. Iako se vrijednosti mogu promijeniti pod utjecajem kasnijeg iskustva, jednom formirane one se održavaju i unatoč kasnijim promjenama životnih uvjeta. Budući da vrijednosti prethode političkoj kulturi (podjednako na individualnoj i na socijetalnoj razini) i oblikuju je, očita je njezina ključna uloga u uvjetima društvenih promjena.

¹⁰ Dok je prva vrsta promjena znatno više uvjetovana promjenama u socioekonomskoj strukturi društva, druga vrsta promjena ponajprije je sociokulturne naravi. Riječ je o promjenama unutar sustava društvenih vrijednosti koje snažno utječu na dinamiku i sadržaj društvenih i političkih procesa. Materijalizam kao dominantnu vrijednosnu orijentaciju potiskuje postmaterijalizam kao vrijednosna orijentacija okrenuta individualnoj slobodi, zadovoljenju i poticanju međuljudskih potreba, proširenju prava u odlučivanju i humanijem društvu. Promjene od modernoga ka postmodernom društvu obilježuje transformacija klasičnih političkih i državnih institucija na društvenoj razini (proširenje političke i građanske participacije, jačanje socijalnih funkcija države), te prioritet kvalitete života na osobnoj razini (samoaktualizacija, individualizam) (Inglehart, 1977.: 3-18, 42, 69-71). Vrijednosne promjene ne odvijaju se samo unutar materijalističko-postmaterijalističkog kontinuuma, nego i u nekim drugim dimenzijama. Tako su osobito uočljive promjene od autoritarnih prema libertarijanskim vrijednostima (Flanagan, Lee, 2003., Stubager, 2005.: 35-42).

Za bolje razumijevanje tih dviju razina korisno je promišljanje kulture kao *thick* i *thin*. *Thick* kultura duboko je ukorijenjena u socijalizacijskom procesu. Ona je društveno homogena i izvanjska u odnosu na dnevnu politiku, predstoji institucijama i ponašanju te ih oblikuje. *Thin* kultura je manje obvezujuća, više promjenjiva, te je samo djelomično u vezi s poviješću, a više ukorijenjena u nedavnoj prošlosti. Temelji se više na kognitivnom učenju nego na osobnosti, te se mijenja s okolnostima, pa je stoga više primjerena politici. *Thick* kultura podrazumijeva nacionalne, religiozne, društvene ili etničke identitete, dok *thin* kultura podrazumijeva otvoreno izražene političke identitete kao što su političke stranke ili ideološka pripadnost. Razlikovanje tih dviju kulturnih razina pomaže osvijetliti aspekte kulture koji su dugotrajni i koji se teže i sporije mijenjaju, te aspekte koji odgovaraju vremenu i procesu kolektivnog učenja. Te dvije dimenzije političke kulture zajedno daju usklađenost i strukturu političkom procesu. One uspostavljaju norme političkog ponašanja i legitimitet države (Mishler, Pollack, 2003.: 239-243, Pye, 2003.: 7-8). Kao što je vidljivo, teorijska koncepcija *thick* i *thin* kulture¹¹ izravno se nastavlja na Inglehartovu teoriju vrijednosne promjene produbljujući značenje njegovih dviju hipoteza. Tako teorija *thick* kulture ističe primat i trajnost ranoga životnog doba, djetinjstva ili formativne socijalizacije koja izražava iskustva pojedinca s obitelji, ravnopravnim skupinama i zajednicom. Teorija *thin* kulture pak, ističe učenje u odrasloj dobi temeljeno na nedavnim i sadašnjim iskustvima s performansama društvenih, ekonomskih i političkih institucija.

Tako su individualne interpretacije kasnijega životnog iskustva znatno uvjetovane prethodno postojećim kulturnim i političkim stavovima, ali se isto tako donekle mijenjaju i preoblikuju pod utjecajem recentnih iskustava s institucijama sustava i političkim procesima.¹² Iz potonjega proizlazi proces demokratskoga *institucionalnog učenja* koji obuhvaća vrijednosne promjene uvjetovane djelovanjem (performansama) demokratskoga političkog sustava, tj. njegovih institucija (ekonomskih i političkih).¹³ U ovisnosti o “*outputu*”

¹¹ *Thick* koncepcija kulture je idealtipska i ne može uvijek biti manifestirana u specifičnim svakidašnjim uvjetima, stoga je koncept *thin* kulture također apstraktan. Tako se te dvije koncepcije ne trebaju razumjeti kao odvojene, nego više kao idealizirane krajnosti unutar jednoga konceptijskog kontinuuma.

¹² Politička kultura nacije tako proizlazi, između ostaloga, iz iskustva koje pojedinci imaju s političkim procesom. Jedan od oblika učenja političkih vjerovanja jest promatranje na koji način političke strukture djeluju. Ta vjerovanja utječu i na njih se utječe načinom djelovanja struktura i tu je uzak krug odnosa kulture i strukture (Verba, 1965.: 514).

¹³ Proces institucionalnog učenja označuje razvoj i prihvaćanje demokratskih vrijednosti u društvima bez iskustva demokratskog sustava, a nakon izlaganja djelovanju demokratskih institucija. Proces pretpostavlja tri ključne kvalitete građanstva koje prethode većini demokratskih i ekonomskih vrijednosti. To su: suzdržavanje, samopouzdanje i odgovarajući društveni ideali. Suzdržavanje i samopouzdanje predstavljaju bitne zahtjeve za liberalno-demokratski proces; suzdržavanje omogućuje izražavanje mnoštva različitih interesa u javnoj areni; samopouzdanje

sustava umnogome se oblikuje (snaži ili slabi) potpora sustavu, no opstojnost demokratskog sustava u osnovi ovisi o legitimitetu koji je pak utemeljen u znatno dubljem vjerovanju u demokraciju (ako je ono ukorijenjeno). To je od iznimne važnosti za tranzicijska društva koja nemaju dulje iskustvo demokratskog poretka, koje bi bilo dovoljno da se demokratski legitimitet učvrsti. S obzirom na pretežno nezadovoljstvo građana tranzicijskih društava performansama sustava, taj krhki legitimitet može biti doveden u pitanje.

Iz svega prethodnoga proistječe potreba integracije socijalizacije i performanse sustava kao komplementarnih dijelova jednoga razvojnog i interaktivnog modela s izrazitom unutarnjom dinamikom. Drugim riječima, veza između prihvaćanja vrijednosti sustava i vrednovanja djelotvornosti sustava postavlja se kao iznimno važna i stabilna osnovica političke kulture.

Općenito govoreći, politička kultura nekog društva pokazuje osnovne stavove njegovih članova o pitanjima kao što su povjerenje prema sugrađanima, priznavanje legitimnosti prava i interesa drugih, način na koji suprotstavljeni interesi moraju biti usklađivani, mogućnosti da građani utječu na politiku vlade i legitimnost postojećih političkih institucija. *Građanska politička kultura* utjelovljuje visoki stupanj međusobnog povjerenja, spremnost na kompromisno razrješavanje političkih sukoba umjesto prisile ili nasilja te prihvaćanje legitimnosti demokratskih institucija (Parrott, 1997.: 21). Općeprihvaćeno je da demokracija zahtijeva kulturu koja je podupire, čak i kad je neprijeporno da je ta kultura snažno oblikovana podjednako kratkoročnim činiteljima, kao što su ekonomske performanse, i institucionalnim ustrojem unutar kojega je kultura smještena. Demokratske institucije podjednako promiču demokratsku političku kulturu i od nje su promicane (Dawisha, 1997.: 51 – 52).

Demokracija crpi vrijednosti što potječu iz svake od aktivnih kultura koje ju tvore i proistječu iz različitih građanskih skupina i kroz proces reforme razvija ih u nacionalnu kulturu gdje su puno više od pukog zbroja pojedinačnih kultura.¹⁴ Pri uspostavi demokratskog poretka vrlo je važno postojanje svih

znači spremnost da se postane aktivan u ime vlastitih preferencija. Društveni ideali osiguravaju opravdanje po kojem je jedan skup političkih i ekonomskih procedura prihvatljiviji od drugih alternativa. Na primjer, socijalistički sustavi su temeljeni na poimanju ostvarenja socijalne i političke jednakosti, čak i po cijenu reduciranja građanskih sloboda. Liberalno-predstavnički sustavi temeljeni su na poimanju maksimiziranja političkih sloboda pojedinca, čak i ako taj proces vodi društvenoj nejednakosti. Društveni ideali stoga su usko povezani sa skupom institucionalnih procedura. Građani vidno razvijaju ograničavanje i samopouzdanje samo pod specifičnim okolnostima: oni moraju biti izloženi institucijama koje ohrabruju razvoj tih kvaliteta građanstva (Rohrschneider, 2003.: 49-50, 66-67).

¹⁴ Obratno, ako je i jedna od subkultura u funkciji kontrole kao u autoritarnim režimima, ova će pojedinačna kultura potisnuti vrijednosti drugih kultura i priječiti razvoj demokratskih oblika izražavanja (Edvardsen, 1997.: 228).

aktivnih stilova života, (individualizam je potreban za političku slobodu i natjecanje, hijerarhija osigurava potporu poštovanju zakona i autoriteta, a egalitarizam donosi kritičku oporbu) (Edvardsen, 1997.: 231). No, politička kultura demokracije nije tip kulture što bi ga nužno determinirao sadržaj (budući da je sastavljena od elemenata različitih kulturalnih tipova), nego znatno više izražena sposobnost održanja i uravnoteživanja različitih kulturalnih elemenata koji ju tvore. U toj sposobnosti, kao i u sposobnosti građana da upravljaju različitim i suprotstavljenim političkim ulogama, ogleda se glavno obilježje građanske političke kulture.¹⁵ Upravo zbog tih obilježja građanska politička kultura sposobna je održavati stabilnost i funkcioniranje demokratskog sustava.

Svim političkim kulturama univerzalno je *očitovanje prema moći i autoritetu*. Naime, sve politike uključuju odnose vladara i podređenih, inicijatora i sljedbenika. Tradicionalna društva sklona su isticanju i osiguravanju moralne opravdanosti hijerarhijskih odnosa. Razvoj demokratskog poretka zahtijeva djelotvorno vodstvo, ali isto tako naglašava i potiče svijest o ravnopravnosti i jednakopravnosti, bez obzira na status u hijerarhiji. Kako se različita društva nose s tom dvojnom – to postaje središnjim pitanjem u određenju njihova relativnog uspjeha u razvoju.¹⁶ Određenje prema autoritetu vodi do same biti demokracije. Neki raniji radovi o političkoj kulturi prikazivali su demokratsku političku kulturu kao suprotnost autoritarnom sindromu koji uključuje vjeru u moćne vođe, mržnju prema strancima i različitim, osjećaj bespomoćnosti i neučinkovitosti, ekstremni cinizam, sumnju i nepovjerenje prema drugima i dogmatizam. Nasuprot tome, demokratska kultura obuhvaća fleksibilnost, povjerenje, djelotvornost, otvorenost prema novim idejama i iskustvima, toleranciju prema drukčijima, prihvaćanje drugih i stav prema vlasti koji nije slijepo pokoran, ali nije ni s mržnjom i odbijanjem, nego odgovoran, pa i oprezan (Diamond, 1999.: 167).

Odnos prema moći i autoritetu kao sociopsihološko obilježje (na individualnoj razini) jednako kao i odrednica tipa političke kulture (na društvenoj razini) iznimno je važan aspekt za uspjeh demokratizacije u tranzicijskim društvima. To je osobito važno ako uzmemo u obzir političko i sociokul-

¹⁵ Ili, kako bi to Almond i Verba rekli, glavno obilježje građanske političke kulture jest sposobnost uravnoteživanja različitih uloga (podaničkih, parohijalnih i participativnih) i suprotstavljenih orijentacija (kognitivnih, afektivnih i evaluativnih).

¹⁶ Demokratizacija označuje društvenu modernizaciju putem političkog razvoja. Taj se razvoj očituje kroz povećanje sposobnosti političke vlasti u posredovanju različitih političkih interesa (kroz veću strukturnu diferencijaciju, bolju funkcionalnost i povezanost svih sudjelujućih institucija i organizacija), kroz povećanje djelotvornosti sustava (povećanje kapaciteta političkog sustava u upravljanju javnim poslovima, kontroliranju sukoba i zadovoljenju zahtjeva građana), te kroz sve veći i masovniji građanski aktivizam (rast političke participacije i povećanje osjetljivosti za građanska prava) (Pye, 1965.: 13, 22).

turno naslijeđe tranzicijskih društava koje umnogome nosi obilježja totalitarnih sustava iz kojih su izišla (autoritarnost, konformizam, nepovjerenje, pasivnost, strah). Odvraćanje od otvorene kritike vlasti te strah od uznemirenja zajednice i spoznaja da bilo kakvo kršenje pravila zajednice vodi odbacivanju – karakteristična su obilježja autoritarnog duha. Za zdravu demokraciju vrijedi upravo suprotno: vlast mora biti stalno propitivana i izložena izazovima, ali mora biti i podupirana.

Povjerenje u politički sustav temeljna je sastavnica političke kulture. Povjerenje je jedan od ključnih činitelja društvene kohezije, stabilnosti društvenih odnosa i društvene integracije, na njemu se zasnivaju suradnja i solidarnost u društvu. Povjerenje nije samo individualno svojstvo građanina, nego je i svojstvo socijalne strukture. Ono omogućuje predvidive i stabilne odnose suradnje među svim društvenim akterima, potpomognuto je društvenim normama i djelovanjem institucija sustava. Demokracija kao normativno regulirani i institucionalizirani politički sustav omogućuje artikulaciju društvenih interesa i regulaciju prava i obveza socijalnih aktera. No, to se mora odvijati u ozračju povjerenja koje omogućuje konsenzus i kompromis, bez čega demokratsko funkcioniranje ne bi bilo moguće unatoč normativno-institucionalnoj konstituciji. Institucije demokratskog sustava nisu dovoljne da stvore i održe povjerenje ako ne djeluju sukladno vrijednostima na kojima se temelje (sloboda, jednakost, pluralizam, tolerancija, pravednost, solidarnost). U ovisnosti o stupnju poštovanja i ostvarivanja tih vrijednosti politički će sustav imati razmjeran stupanj političkog povjerenja.

Pri poremećenom funkcioniranju političkog sustava (u uvjetima bitno smanjene performanse društva) povjerenje se smanjuje ili nestaje. To se očituje padom povjerenja u institucije sustava, smanjenu participaciju u političkom životu (naglašena politička apatija, izražena sklonost prema nedopuštenim oblicima izražavanja političkih interesa). Izostanak povjerenja narušava društvenu stabilnost i otvara put nedemokratskim političkim opcijama. Rast nepovjerenja u temeljne institucije društva u društvenim krizama može dovesti u pitanje i sam sustav i njegov ustroj kao opći društveni konsenzus. Taj aspekt je od posebne važnosti za tranzicijska društva koja imaju demokratsku normativnu i institucionalnu konstituciju, ali ne i konsolidiranu demokraciju.

Tri su oblika političkog povjerenja, koji predstavljaju osnovne oblike političke potpore političkom sustavu: politički identitet, legitimitet i povjerenje. Dok je politički identitet važan za održanje zajednice, legitimitet je u funkciji održanja političkog poretka, a povjerenje je bitno za stabilno funkcioniranje političke vlasti i institucija. Legitimitet i povjerenje su dvije povezane komponente političke kulture, iznimno važne za potporu političkom sustavu i njegovim sastavnicama kao i za razumijevanje odnosa građana i države. Identitet je više apstraktan i afektivne prirode, dok je povjerenje više empi-

rijski utemeljeno i kognitivno. Legitimitet pak ima i kulturološka i instrumentalna obilježja, on je vjerovanje podjednako u važenje demokratskog sustava kao takvog i u djelotvornost sustava (Vujčić, 2001.: 101, 120).

Legitimitet, kao izraz potpore demokratskom sustavu, najbolji je pokazatelj i mjerilo odnosa političke kulture i političke strukture. Taj je činitelj izrazito važan jer u ovisnosti o potpori ovisi stabilnost demokratskoga političkog sustava, osobito u uvjetima smanjene socioekonomske i političke performanse sustava.¹⁷ Legitimitet opravdava danu strukturu. On osigurava razloge za prava i dužnosti, odnosno obveze i ograničenja definirane u zakonima. No, legitimitet se ne zasniva samo na djelovanju demokratskih institucija (legalna procedura, performanse demokratskog sustava i demokratske vlasti), nego i na vjerovanju u vrijednosti demokracije kao takve (uvjerenje građana da su te vrijednosti dobre i poželjne za pojedinca i za društvo u cjelini) (Vujčić, 2001.: 118-119). Društvene vrijednosti formiraju osnovu legitimiranja strukture društvenog sustava, odnosno određuju željeni socijalni sustav. Dakle, demokratske vrijednosti su konstitutivni elementi građanske političke kulture i legitimitet je podjednako utemeljen i u njima. Legitimitet tako djeluje kao opravdavanje strukture demokracije i njezina potpora, on nije stanje nego stalni proces što ga iskazuju društveni akteri.

Na individualnoj razini legitimitet je određeni tip stava, političke potpore čiji je izvor subjektivno uvjerenje da struktura demokracije odgovara vrijednostima koje se osobno smatraju ispravnima. prihvaćanje tih vrijednosti odvija se kroz proces socijalizacije. No, i onda kad se socijalizacija odvija u pogodnim uvjetima već uspostavljene demokracije, čak i tada pozitivna procjena vrijednosti i strukture demokracije nije sigurna za stalno, budući da ona jača ili slabi ovisno o osobnom iskustvu iz stvarnosti konkretnoga demokratskog društva. Opredijeljenost za vrijednosti demokracije i legitimitet demokratske strukture uspostavljaju se i održavaju podjednako sa socijalizacijom i iskustvom. (Fuchs i Roller, 1998., Inglehart, 1990.).

Stoga je opredijeljenost za demokratske vrijednosti ključna za legitimitet demokratskog sustava i za stabilnu demokraciju. Ta se opredijeljenost može promatrati s dva aspekta: kao vjerovanje u demokraciju kao najbolji (ili najmanje loš) tip moguće vladavine i kao vrednovanje vlastitoga demokratskog sustava od strane pojedinca (unatoč promašajima i nedostacima) kao boljega od bilo kojega drugog nedemokratskog režima. Ključno pitanje za konsolidaciju demokracije u tranzicijskim društvima jest: Razvija li većina članova društva to opredjeljenje prema vrijednostima demokracije i jača li legi-

¹⁷ Istaknute teorije demokracije, klasične i moderne, tvrde da demokracija zahtijeva od svojih građana poseban skup političkih vrijednosti i orijentacija kao što su suzdržljivost, tolerancija, građanstvo, djelotvornost, znanje, participacija. Vjerovanja i percepcije o legitimitetu sustava dugo vremena su uzimani kao kritični faktori u promjeni sustava, posebno u održanju ili slomu demokracije (Diamond, 1999.: 161).

timitet demokratske strukture? Naime, kratko nakon normativno-institucionalne konstitucije u gotovo svim tranzicijskim društvima zamijećen je visok stupanj odobravanja demokratskih vrijednosti i demokratske strukture. Iako je ta potpora izraz pozitivne procjene, ona je bila rezultat znatno više očekivanja građana, a manje stvarno utemeljenih vjerovanja, stoga površna i relativno prolazna u srazu s društvenom stvarnošću koja ta očekivanja nije ispunila. Suglasje s vrijednostima demokracije i potpora strukturi demokracije kod građana transformira se u njihovo prihvaćanje (ili neprihvatanje) onoliko koliko postoje pozitivna iskustva s izvedbom demokracije (performansama demokratskog sustava). Činitelj koji vidljivo jača legitimitet demokracije među građanima jest dobro osobno iskustvo s demokracijom. O tome svjedoči stanje u razvijenim demokracijama. U tranzicijskim društvima doživljaj demokracije je ambivalentan. Uz potporu na općoj (deklarativnoj) razini, na individualnoj (konkretnoj) razini ta je potpora znatno manja. Između ostaloga, to je osobito vidljivo kad je u pitanju građanski aktivizam (participacija) koji izostaje, i zadovoljstvo performansama sustava koje je minimalno. No, za kvalitetu i izvornost demokracije participacija je iznimno važna, ona je glavni sadržaj građanske političke kulture. *Građanska participacija* bi se trebala doživljavati kao norma političkog života i izraz želje za sudjelovanjem u politici temeljene na osviještenom zanimanju za političko djelovanje.¹⁸

Razvoj participacije, odnosno građanskog aktivizma, samo je jedan primjer kako slabe demokratske performanse sustava, s jedne, i prethodno oblikovani politički stavovi i uvjerenja, s druge strane, određuju političko ponašanje u novim tranzicijskim uvjetima. Na primjer, iskustvo ljudi s kolektivnim aktivnostima u socijalizmu pridonijelo je da su, unatoč novim demokratskim uvjetima, nepovjerljivi prema tim oblicima djelovanja. Građanski aktivizam (koji je bitna sastavnica demokratske javnosti) i društveni angažman građanina za opće dobro slabo se vrednuju, budući da ih ljudi implicitno poistovjećuju s nekadašnjim ideološki obilježenim oblicima kolektivnog djelovanja i organiziranja. Stoga se građanski aktivizam i brojni drugi oblici organiziranja unutar građanskog društva teško uspostavljaju, a ključni su za razvoj građanske kulture i demokracije uopće. Naslijeđena politička kultura tu otežava zajednički rad u slobodnim udrugama neovisnim i slobodnim od intervencija države. Ljudi oklijevaju angažirati se u kolektivnim aktivnostima i umjesto njih radije teže sigurnosti osobnih međuodnosa. Iskustvo tota-

¹⁸ Participativna politička kultura uključuje aktivnu ulogu "sebe" u politici manifestiranu ne samo kroz glasovanje, nego i kroz politički interes, obaviještenost, znanje, oblikovanje mišljenja i članstvo u organizacijama (Almond, Verba, 2000.: 22).

litarizma ostavilo je pojedine kulture s vrlo ograničenom osnovom za udruživanje.¹⁹

Budući da je kultura inertna, gusta i duboko ukorijenjena u glavama ljudi, u vremenima rapidnih institucionalnih promjena, vrijednosti i vrijednosne orijentacije ostaju relativno postojeane. Vrijednosti, jednom prihvaćene kao što su, na primjer, egalitarne preferencije, orijentacije pripadanja državnim vlastima (paternalizam, konformizam) ili socijalistički ideali (kolektivism) i sl., ne mogu jednostavno biti napuštene i zamijenjene novima. Naprotiv, one nastavljaju oblikovati stavove pojedinaca prema novouspostavljenim institucijama, štoviše, mogu i potkopati potporu tim novim institucijama i ugroziti njihovo funkcioniranje. Vrijednosti oblikovane u sociokulturnom i političko-institucionalnom okruženju socijalizma imaju tendenciju slabe potpore novim demokracijama. Postavlja se pitanje: Mogu li institucije izdržati ako su temeljene na skeptičnom građanstvu?

Građani mogu biti nezadovoljni načinom kako demokracija djeluje u njihovoj zemlji, no unatoč tome duboko skloni načelima demokracije i bez želje da ohrabruju bilo koji drugi oblik vladavine. Samo kad potpora demokraciji postane intrinzična i bezuvjetna, demokracija može biti smatrana konsolidiranom i sigurnom. Drugim riječima, kad javna potpora demokraciji postane duboko ukorijenjena, ona ne slabi u suočavanju s mogućom slabom ekonomskom ili političkom djelotvornošću (npr. kad povjerenje u političke vođe i institucije opada) (Diamond, 1999.: 169-170). Legitimitet političkog sustava stoga je upravo proporcionalan povjerenju građana u njega, odnosno stupnju u kojem funkcioniranje sustava omogućuje zadovoljavanje društvenih (političkih, ekonomskih i socijalnih) potreba građana. Prihvatanje demokracije kao poretka i povjerenje građana u institucije demokratskog sustava nužni su elementi političke kulture bez kojih nije moguće uspostaviti demokratsko funkcioniranje sustava. Ako performanse sustava zbog bilo kojeg razloga nisu sukladne proklamiranim odnosima i ne omogućuju zadovoljenje glavnine društvenih potreba socijalnih aktera, politički sustav nema demokratski legitimitet. U tim se uvjetima perpetuiraju nedemokratski politički obrasci koji istodobno koče razvoj demokratske političke kulture. To je karakteristični *circulus vitiosus* mnogih tranzicijskih društava.

¹⁹ Treba reći da velike razlike u posljedicama za nacionalne političke kulture u tranzicijskim društvima proizlaze i iz njihova različita iskustva s komunizmom. Tako je u onim društvima gdje je komunizam uveden izvana osnovna kultura preživjela s razmjernom vitalnošću kojom je bila latentna oporba komunističkom režimu. U drugim slučajevima, gdje je komunizam bio autohton, politička kultura je općenito bila ozbiljno narušena. Jedna od najtežih posljedica komunizma ogleda se u gotovo potpunoj destrukciji građanskog društva.

Da bi društvo bilo demokratsko, a to znači da bi se građani zaštitili od mogućih zlorupaba političke vlasti i očuvali svoja prava, potrebno je osigurati mehanizme kojima će konkretna politička vlast biti stalno na kušnji. Ona mora stalno i iznova zadobivati povjerenje temeljem svojeg djelovanja. Kad to djelovanje ne korespondira s temeljnim društvenim vrijednostima i općom političkom voljom, povjerenje se gubi, a vlast snosi političke konzekvencije, tj. odstupa s vlasti. Tako se uspostavlja institucionalizirano nepovjerenje kao bitan mehanizam demokratskog funkcioniranja političke vlasti, tj. kao mehanizam ograničenja i kontrole njezina djelovanja od strane građana, te istodobno i kao trajna vrijednost (moralni imperativ) koji nužno mora stajati iznad vlasti (na svim razinama). Pritom se ponovno potvrđuje sva nužnost i nezamjenjivost demokratskih metoda pri konstituciji demokratskog sustava u tranzicijskim društvima jer u suprotnom, kao što društvena stvarnost konkretnih tranzicijskih društava pokazuje, rezultat je nedemokratska politička praksa koja ne potiče, nego priječi razvoj demokratske političke kulture. Iako je politička kultura, uostalom kao i kultura uopće, rezultat dugotrajne povijesno-iskustvene akumulacije jednog društva, činjenica jest da je institucionalno-politički okvir bitan usmjerivač i moderator društvenih promjena, a time i sociokulturnih odrednica.

Stoga su u tranzicijskim društvima *političke elite* izrazito važne s obzirom na vodeću ulogu u kreaciji i dinamiziranju transformacijskih procesa.²⁰ Demokratizacijski uspjeh u mnogočemu ovisi upravo o političkoj praksi struktura vlasti, odnosno o demokraciji političko-institucionalnog okvira, budući da je on u funkciji poticanja socijalnih aktera da kroz procese demokratske konsolidacije unutar formalnog sustava ostvare i stvarni demokratski sadržaj. Istodobno, to će utjecati i na izgrađivanje drukčije, demokraciji primjerene političke kulture čije su sastavnice odnosi povjerenja, odnosno legitimnosti, koje sustav i politička vlast zadobivaju na osnovi funkcionalnosti i dosljednosti u svom djelovanju. To je krug izrazite međuovisnosti tih razina, gdje izostanak ili manjkavost samo jedne prekida proces demokratizacije i otvara mogućnosti drukčijim društvenim aranžmanima. U tom kontekstu osobitu ulogu ima vanjsko okruženje, odnosno utjecaj razvijenih demokracija i međunarodnih institucija na demokratizacijske procese u tranzicijskim društvima. Taj činitelj je nov i specifičan, te vrlo važan u demokratizaciji gotovo svih postsocijalističkih društava budući da može osigurati institucionalne strukture unutar kojih su demokratizirane političke elite izložene demokratskom institucionalnom učenju.

²⁰ Unatoč važnosti sociokulturnog i političkog naslijeđa, dinamika promjene režima može izmijeniti perspektive i proizvesti interakcije koje mogu poduprijeti mogućnost izlaska iz prethodnih obrazaca političkog ponašanja. Stoga, to pitanje usmjeruje pozornost prema ulozi političkih elita i njihovoj političkoj praksi (političkom stilu), odnosno prema načinu kako će upravljati i rješavati prepreke pomičući svoje zemlje korak dalje od poretka što ga obilježuju samo izbori i formalna demokracija (Pridham, Gallagher, 2000.: 19-21).

Zanimanje za politiku ili ravnodušnost u odnosu na nju također su od vitalne važnosti za uspostavu, stabilnost i za kvalitetu demokratskih poredaka. Politička praksa vlasti i socijalna struktura najviše utječu na stupanj individualne radoznalosti za politička pitanja. Ako ljudi pokazuju ravnodušnost ili neprijateljstvo prema politici, to postaje dodatni argument u korist njihove daljnje distanciranosti. Ako političari nisu poštovani, to se pripisuje “prirodnom stanju” stvari. No, nema razloga zašto bi to “prirodno stanje” trebalo biti prihvaćeno kao dano, kad zapravo simbolično ponašanje, socijalne nejednakosti i institucionalni aranžmani svi utječu na viziju politike. Nema razloga misliti da će sam tijekom vremena biti dovoljan da ojača veze između građana i demokratske politike. Također, ako su demokracije u teškim materijalnim prilikama, nezadovoljstvo građana može se pokazati politički katastrofalnim (Martin, 2003.: 71). Iako su racionalno-interesni razlozi (najčešće izraženi ekonomskim kategorijama) jedna od osnova interesa ili ravnodušnosti prema politici, ta veza nije jaka i nije podjednako prisutna u svim tranzicijskim društvima. U situaciji bez tradicije demokratskog poretka političke preferencije često se oblikuju više na temelju ideoloških nego interesno-racionalnih (socioekonomskih) kriterija. Građanski interes prema politici povezan je tako sa stavovima prema političkim strankama te raste ili opada ovisno o njihovu povjerenju u političke stranke. Jedini način prevladavanja takve situacije jest u redefiniranju politike u nestranačkim kategorijama, tj. kroz reafirmaciju vrijednosti demokracije i građanske participacije, neovisno o recentnoj političkoj praksi.

Ekonomski razvoj ključan je za uspješnu konsolidaciju i napredak demokracije budući da uvjetuje predvidljive promjene u socijalnoj strukturi društva, ali istodobno i u političkoj kulturi građana.²¹ Procesi društvene modernizacije odvijaju se istodobno s procesima ekonomskog razvoja društva. To je obilježeno novim oblicima poduzetništva, diverzifikacijom industrijskih zanimanja, profesionalnom specijalizacijom, novim oblicima komunikacije, općom decentralizacijom upravljanja, sve višim stupnjem obrazovanosti. Te promjene bitno mijenjaju ekonomsku i socijalnu strukturu dru-

²¹ Ekonomski razvoj je bitan ako donosi promjene podjednako u socijalnoj strukturi i političkoj kulturi. Ako ekonomski razvoj ne prate promjene u socijalnoj strukturi (razvoj tercijarnog sektora) i političkoj kulturi (razvoj interpersonalnog povjerenja, osjećanja životnog zadovoljstva te odbijanje revolucionarnih promjena), tada nije moguće očekivati uspostavljanje i trajanje liberalne demokracije. Opstojnost i stabilnost demokratskog poretka nije moguća bez ekonomskog razvoja, ali prije svega snažnih promjena u socijalnoj strukturi (porast srednjeg sloja) i političkoj kulturi građana (građanska politička kultura). Ako ekonomski razvoj nije praćen promjenama u socijalnoj strukturi i političkoj kulturi, rezultat ne može biti demokracija, nego njoj različite alternative (V. Vujčić, u: Almond, Verba, 2000.: 447, Vujčić, 2001.: 123). Ekonomski razvoj tako donekle može i zamaskirati neuspjeh u demokratskom razvoju (vidljivo na primjeru nekih istočnoazijskih razvijenih industrijskih društava) (Pye, 2003.: 14).

štva, što se nužno odražava i na promjene političke kulture. Tako u uvjetima novih društvenih odnosa, društvene vrijednosti i političke orijentacije poprimaju drukčije predznake i obilježja. Na individualnoj, kao i na društvenoj (političkoj) razini, vrijednosti vezane za slobodu, kvalitetu života i mogućnosti samoaktualizacije pojedinca postaju dominantnima (Inglehart, Abramson, 1994.: 336). Povećavanje ekonomskih učinaka i rast kao cilj i svrha djelovanja zamjenjuju se samoizražavanjem i smislenim radom kao potrebom i vrijednošću (postmaterijalističke vrijednosti). Te vrijednosne orijentacije izravno utječu na kritičan odnos prema političkoj vlasti, što snaži individualnu i građansku inicijativu i potiče procese demokratske participacije.

Zaključak

Uočena obilježja i obrasci tranzicijskih promjena u postsocijalističkim društvima upućuju na to da tranzicija nije jednoznačan i predvidiv proces društvenog razvoja koji postsocijalistička društva nužno vodi iz autoritarnog k demokratskom poretku. Riječ je o složenom procesu s različitim pravcima razvoja i različitim ishodima od kojih je demokratski poredak samo jedan od mogućih, unatoč formalnoj normativnoj i institucionalnoj demokratskoj konstituciji svih tranzicijskih društava. Problemi demokratske legitimacije i djelotvornog funkcioniranja demokratskog sustava pokazuju se kao ključni u procesu demokratske konsolidacije gotovo svih postsocijalističkih društava. Pokazuje se da konsolidacija demokracije ne ovisi samo o formalnoj demokratskoj konstituciji i socioekonomskim činiteljima, nego poglavito o socio-kulturnim činiteljima (osobito subjektivnim orijentacijama građana prema političkom sustavu, odnosno o političkoj kulturi društva).

Zbog svojih obilježja demokratskom poretku imanentna je građanska politička kultura. Politička kultura i struktura demokracije zajedno tvore normativni poredak. Unutar toga normativnog poretka postoje dvije razine institucionalizacije: prva je razina primjene demokratskih vrijednosti i strukture demokracije putem zakona (demokratska konstitucija, pravna država); druga razina je opći konsenzus unutar društva oko vrijednosti demokracije (uvjerenje) i strukture demokracije (političko povjerenje i potpora sustavu, legitimitet). Opstojnost i stabilnost demokracije ovise upravo o podudarnosti kulture i strukture, odnosno o stupnju primjene glavnih elemenata kulture i strukture demokracije i stupnju opće potpore među građanima. U tranzicijskom kontekstu, obilježenom razvojnim diskontinuitetom, nepodudarnost političke kulture i političkog sustava (strukture) pokazuje se kao glavni problem. Dinamika i sadržaj kulturalnih promjena ne korespondiraju sa strukturnim promjenama zbog čega se novi politički sustav ne uspijeva demokratski konsolidirati. Slijedom toga, političko-kulturalni preduvjeti postavljaju se kao ključni činitelji o kojima ovisi demokratska konsolidacija i performanse (djelotvornost) političkih sustava u tranzicijskim društvima.

Proces stvaranja i razvoja nedostajuće građanske političke kulture mogli bismo označiti kao proces demokratske resocijalizacije. Demokratska resocijalizacija odvija se kao stanovita sociokulturna adaptacija, odnosno kao postupno prihvaćanje vrijednosti demokracije i sociokulturnih obrazaca građanske političke kulture, a time i kao proces prevladavanja karakteristične nepodudarnosti kulture i strukture. Ona se poglavito odvija kroz proces institucionalnog učenja i to na dvjema osnovnim razinama: individualnoj razini (stjecanje osobnog iskustva s djelovanjem demokracije kroz izloženost djelovanju institucija sustava i društvenih aktera; građani prihvaćaju i razvijaju demokratske vrijednosti u okolnostima izloženosti djelovanju demokratskih institucija koje ohrabruju razvoj kvaliteta građanstva) i socijetalnoj razini (stjecanje iskustva s djelovanjem demokracije kroz izloženost političkih elita, ali i ukupnog društva djelovanju izvanjskih, međunarodnih činitelja).

Osim primijenjenih vrijednosti demokracije i opredijeljenosti građana za njih, upravo se građanskom participacijom održava demokratski poredak. Participativnost je jedna od ključnih odlika demokratskog poretka upravo zbog toga što izražava političku kompetenciju i volju građana za aktivnim sudjelovanjem u javnom životu društva. Participacija označuje praktično ostvarenje glavnog obilježja građanske političke kulture: sposobnosti uravnoteživanja svih unutarnjih (kulturalnih i političkih) suprotnosti i različitih (društvenih i političkih) uloga. Stoga demokracija zahtijeva aktivno građanstvo budući da se odvija kroz raspravu, javni interes i uključenost u politiku u svrhu definiranja društvenih ciljeva. Bez toga demokracija nema legitimitet niti je djelotvorna. Glavni je cilj tranzicijskih društava stoga proširiti građansku participaciju u političkim procesima i tako povećati kontrolu javnosti nad političkim elitama. Novi oblici građanske participacije tako postavljaju sve veću kontrolu nad političkim aktivnostima koje mogu povećati javni pritisak na političke elite. To je velik izazov političkim elitama koji stavlja na kušnju njihova demokratska opredjeljenja. Da bi odgovorile na taj izazov, moraju osigurati i zajamčiti jednakost u političkim pravima i mogućnostima, te poštovati demokratsku proceduru u funkcioniranju sustava.

Literatura

- Almond, Gabriel, Verba, Sidney, 2000.: *Civilna kultura: politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb
- Dalton, Russell J., 2006.: *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, (Fourth Edition), CQ Press, Washington, D.C.
- Dawisha, Karen, 1997.: Democratization and political participation: research concepts and methodologies, u: Dawisha, Karen and Parrott, Bruce (ur.): *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne: 40-65
- Diamond, Larry, 1999.: *Developing Democracy: Toward Consolidation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Eckstein, Harry, 1992.: *Regarding Politics: Essays on Political Theory, Stability, and Change*, University of California Press, Berkeley
- Edvardsen, Unni, 1997.: A cultural approach to understanding modes of transition to democracy, *Journal of Theoretical Politics*, 9 (1)
- Flanagan, Scott C., Lee, Aie-Rie, 2003.: The new politics, culture wars, and the authoritarian – libertarian value change in advanced industrial democracies, *Comparative Political Studies*, Vol. 36, No. 3, 235-270
- Fuchs, Dieter, Roller, Edeltraud, 1998.: Cultural Conditions of Transition to Liberal Democracies in Central and Eastern Europe, u: Barnes, Samuel H. and Simon, János (ur.): *The Postcommunist Citizen*, Erasmus Foundation and Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 35-77
- Huntington, Samuel P., 1991.: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman – London
- Huntington, Samuel P., 1996.: *The Clash of Civilizations and Remarking of the World Order*, Simon and Schuster, New York
- Inglehart, Ronald, 1977.: *Silent Revolution – Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Inglehart, Ronald, 1990.: *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*; Princeton University Press, Princeton
- Inglehart, Ronald, 1995: Changing values, economic development and political change, *International Social Science Journal*, 47(3): 379-403
- Inglehart, Ronald i Abramson, Paul R. 1994.: Economic security and value change, *American Political Science Journal*, 88/2: 336-354
- Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert, 2003.: “Persistence of democracies in Central and Eastern Europe: consolidation, stability and people’s power of resisting” u: Pollack, Detlef, Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, England, 2003, 91-114
- Linz, Juan, Stepan, Alfred, 1998.: *Problems of democratic Transition and Consolidation Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, 1996. The Johns Hopkins University Press, Baltimore

- Martin, Irene, 2003: Interest in politics and the political culture approach: the case of the new democracies of Southern and Eastern Europe u: Pollack, Detlef, Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, England, 2003, 71-90
- Mishler, William, Pollack, Detlef, 2003: On culture, thick and thin: toward a neo-cultural synthesis u: Pollack, Detlef, Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, England, 2003, 237-256
- O'Donnell, Guellermo, Schmitter, Philippe C., 1986.: Tentative conclusions about uncertain democracies, u: O'Donnell, Guellermo A., Schmitter, Philippe C. i Whitehead, Laurence (ur.): *Transitions from Authoritarian Rule, Vol. 4*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1-78
- Parrott, Bruce, 1997.: Perspectives on postcommunist democratization, u: Dawisha, Karen and Parrott, Bruce (ur.): *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne: 1-39
- Pridham, Geoffrey, Gallagher, Tom (ur.), 2000: *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, Routledge, London
- Putnam, Robert, 2003.: *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: Civilne tradicije u modernoj Italiji*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Pye, Lucian W., 1965: Political culture and political development u: Pye, Lucian W., Verba, Sidney (ur.): *Political Culture and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 3-26
- Pye, Lucian W., 2003: Culture as destiny u: Pollack, Detlef, Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, England, 2003, 3-16
- Rohrschneider, Robert, 2003: Learning democracy: do democratic values adjust to new institutions? u: Pollack, Detlef, Jacobs, Jörg, Müller, Olaf and Pickel, Gert (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*, Ashgate Publishing Ltd., Aldershot, England, 2003, 47-70
- Stubager, Rune, 2005.: The Educational Foundation of Authoritarian-Libertarian Values, *Midwest Political Science Association – 63rd Annual Meeting Papers*, Chicago
- Verba, Sidney, 1965: Comparative political culture, u: Pye, Lucian W., Verba, Sidney (ur.): *Political Culture and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 512-560
- Vujčić, Vladimir, 2001.: *Politička kultura demokracije*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split

Pero Maldini

*POLITICO-CULTURAL PRECONDITIONS FOR
DEMOCRACY*

Summary

The problems of democratic legitimation and the ineffectiveness of the democratic system characterize the postsocialist societies despite their normative-institutional democratic constitution. The socio-economic conditions affect democratization, but it seems that the sociocultural factors (especially the patterns of dominant political cultures) are the key determinants for the survival and development of the democratic political system. Transitional societies are marked by developmental discontinuity. Normative-institutional and culturological changes possess different dynamics and do not occur concurrently. This discrepancy brings into question the legitimacy and success of democratic consolidation. Such an interactive relationship between the political culture and the political system (structure) makes up the framework for the study of major political-cultural preconditions for democratization. The paper deals with the sociocultural features of transition, the nature of cultural changes (value changes and institutional learning), political trust, legitimacy, the features of civic political culture, the attitude towards power and authority, political participation, the role of political elites, the sociocultural aspect of economic development, and the interest in politics.

It is possible to overcome the distinctive discrepancy between culture and structure primarily by means of the transformation of sociocultural preconditions i.e. as democratic resocialization (through the processes of value change and institutional learning). It turns out that democratic consolidation is essentially defined by this sociocultural transformation. Sociocultural conditions i.e. political-cultural preconditions, are the key predictors of the success of the democratization process. Apart from the implemented values of democracy and the citizens' acceptance of these values, democracy also requires active citizenry, hence the expansion of citizens' participation is seen as the main goal of that transformation.

Key words: political culture, political structure, democratization, transition, legitimacy, political trust, participation

Mailing address: Sveučilište u Dubrovniku, Ćira Carića 4,
HR 20 000 Dubrovnik. *E-mail:* pero.maldini@unidu.hr